

پژوهشی در آیین صابئین
با تکیه بر منابع اسلامی

دکتر حیدرعلی رستمی

تهران
۱۳۹۷

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۹	فصل اول: دیدگاه‌ها در ریشه‌یابی و مفهوم‌شناسی واژه صابئین
۱۱	۱. اشتقاق از فعل مضاعف صبّ
۱۱	۲. ریشه‌گیری از فعل معتلّ صبا
۱۳	۳. اشتقاق از فعل مهموز صبأ
۱۶	۴. اشتقاق از سبأ
۱۷	۵. ریشه‌گیری از ماده سبج
۱۷	۶. اشتقاق از ریشه عبری «ص ب ع»
۱۷	۷. ریشه‌گیری از اصل عبری صباؤت
۱۸	۸. اخذ از کلمه ضوأ
۱۸	۹. اشتقاق از واژه مندایی صبا
۲۱	۱۰. انتساب به صابی فرزند متوشلخ
۲۲	۱۱. انتساب به صابی فرزند ادریس
۲۳	۱۲. انتساب به صابی فرزند ماری
۲۴	۱۳. انتساب به صابی فرزند لامک
۲۴	۱۴. انتساب به صابی فرزند شیث
۲۵	۱۵. اشتقاق از کلمه صبی
۳۳	فصل دوم: گستره مکانی و زمانی صابئین در قدیم
۳۴	صابئین ایرانی
۳۹	صابئین رومی و شامی

صفحه	عنوان
۴۲	صابئین یونانی
۴۳	صابئین مصری
۴۶	صابئین کلدانی و نبطی
۴۹	صابئین هندی
۵۰	صابئین چینی
۵۲	صابئین جزیره العرب و یمنی
۵۴	صابئین ترک
۵۵	فصل سوم: فرقه شناسی صابئین
۵۷	صابئین اولیّه و صابئین غیر اولیّه
۵۹	صابئین حنیف و صابئین مشرک
۶۱	صابئین دهری، صابئین فیلسوف و صابئین غیر این دو
۶۲	صابئین فیلسوف و صابئین غیر فیلسوف
۶۳	کاظمی ها، بیدانی ها و قینانی ها
۶۳	صابئین حرّانی و صابئین مندایی
۶۶	اصحاب روحانیات، اصحاب هیاکل، اصحاب اشخاص و حلولی ها
۷۶	فصل چهارم: نظریه ها در ماهیت شناسی آیین صابئین و حقیقت آن آیین
۷۸	۱. گروهی از مجوسیان
۸۵	۲. گروهی از یهودیان
۹۱	۳. گروهی از مسیحیان
۹۸	۴. ترکیبی از ادیان مختلف
۱۱۲	۵. فرشته پرستی
۱۱۹	۶. ستاره پرستی
۱۳۳	۷. بت پرستی
۱۴۰	۸. گنوسی مذهب
۱۴۵	۹. پیرو دین و کتاب و پیامبر مستقل
۱۵۷	حقیقت آیین صابئین

صفحه	عنوان
۱۷۶	فصل پنجم: صابئین مندایی و حرّانی و تاریخ و رابطه آنان
۱۷۶	گفتار اول: صابئین مندایی و تاریخ آنان
۱۷۷	نام‌های صابئین مندایی
۱۸۲	تاریخ صابئین مندایی
۱۸۹	گفتار دوم: صابئین حرّانی و تاریخ آنان
۱۹۶	گفتار سوم: رابطه حرّانیان و منداییان
۲۰۵	فصل ششم: خدا و مرگ و معاد در آیین صابئین مندایی
۲۰۵	گفتار اول: خدا در آیین صابئین مندایی
۲۱۰	گفتار دوم: مرگ و معاد در آیین صابئین مندایی
۲۱۰	مرگ
۲۱۳	معاد
۲۱۶	فصل هفتم: پیامبران در آیین صابئین
۲۲۲	حضرت آدم و شیث (ع)
۲۲۴	حضرت نوح و سام (ع)
۲۲۷	حضرت یحیی (ع)
۲۳۱	فصل هشتم: طهارت، قبله، نماز، روزه، زن، ازدواج و طلاق در آیین صابئین مندایی
۲۳۱	گفتار اول: طهارت، غسل، تعمید و وضو در آیین صابئین مندایی
۲۳۳	غسل
۲۳۳	تعمید
۲۳۷	وضو
۲۳۹	گفتار دوم: قبله، نماز و روزه در آیین صابئین مندایی
۲۴۰	قبله
۲۴۶	نماز
۲۵۲	روزه
۲۵۶	گفتار سوم: زن، ازدواج و طلاق نزد صابئین مندایی

صفحه	عنوان
۲۵۶	زن
۲۵۸	ازدواج
۲۶۱	طلاق
۲۶۳	فصل نهم: زبان، الفبا، کتاب‌های دینی و سازمان روحانیت صابئین مندایی
۲۶۳	گفتار اول: زبان، الفبا و کتاب‌های دینی منداییان
۲۶۵	کتاب‌های منداییان
۲۷۲	گفتار دوم: سازمان روحانیت منداییان
۲۷۳	شرایط روحانی شدن
۲۷۷	مرتب‌های روحانیت مندایی
۲۸۲	فصل دهم: گاه‌شماری و عیدهای صابئین
۲۸۲	گاه‌شماری
۲۸۴	عیدها
۲۹۰	فصل یازدهم: باورها و رفتارها، معبدها و قربانی به پیشگاه بت‌ها در آیین حرّانیان
۲۹۰	گفتار اول: باورها و رفتارهای حرّانیان
۲۹۹	گفتار دوم: معبدهای حرّانیان
۳۰۶	گفتار سوم: حرّانیان و قربانی به پیشگاه بت‌ها
۳۱۳	فصل دوازدهم: صابئین در فقه اسلامی
۳۲۰	دلایل اهل کتاب نبودن صابئین
۳۲۰	۱. اجماع
۳۲۴	۲. روایات یا سنت و سیره پیامبر
۳۲۷	۳. انحصار اهل کتاب بودن به یهود و نصارا
۳۳۰	۴. موخّدانه نبودن عقاید صابئین
۳۳۶	۵. تفاوت کتاب دینی صابئین با کتاب‌های دینی اهل کتاب
۳۴۰	۶. قرار داشتن صابئین با عنوان عام و مطلق مشرک و کافر

صفحه	عنوان
۳۴۲	دلایل اهل کتاب بودن صابئین
۳۴۲	۱. پیروی از حضرت یحیی (ع)
۳۴۷	۲. هم‌ردیفی نام صابئین با نام اهل کتاب در آیاتی از قرآن
۳۵۰	۳. معامله اهل کتاب با صابئین در جامعه اسلامی
۳۵۳	کتابنامه

تقدیم به پیشگاه مقدس پیامبران الهی که همچنان چراغی را که برافروختند
روشنی بخش امت‌های موحد و دیندار جهان است.

مقدمه

آیین صابئین کهن‌ترین آیین و یا از کهن‌ترین آیین‌های جهان دانسته شده است که هنوز وجود دارد. بر اساس برخی گزارش‌های تاریخی، روزگاری گستره این آیین کهن، تمامی نقاط آباد و قابل سکونت زمین از کرانه‌های رود نیل گرفته تا روم، شام، یونان و فلسطین، بین‌النهرین، ایران، یمن، هند و چین را دربر می‌گرفته و همه نژادها و زبان‌ها و ملت‌ها را شامل می‌شده است. شوکت فراگیر و قدرت گسترده صابئین قرن‌ها ادامه داشته و سبب شده در جای‌جای جهان، سلسله‌هایی از پادشاهان و حکمرانان صابئی مذهب به وجود آید.

ظهور آیین‌های دیگر همچون یهود، زردشت، بودا، مانی، نصارا و آن‌گاه اسلام موجب شد تا به تدریج از قدرت و نفوذ فوق‌العاده این آیین کاسته شود و خورشید تابان آن آیین جهان‌شمول رو به افول و تاریکی رود؛ تا جایی که اینک تنها منطقه جغرافیایی که می‌توان صابئین را در آن یافت، سرزمین کوچک و محدودی از جنوب ایران و عراق است که تعداد بسیار کمی از پیروان این آیین در آن به سر می‌برند و آنان نیز همچون کاروانی خسته و فراموش شده، رفته‌رفته به سوی نابودی گام برمی‌دارند.

آمدن نام صابئین در کنار نام یهودیان و مسیحیان در سه آیه از آیه‌های قرآن مجید سبب شد تا دانشمندان مسلمان به تحقیق و گفتگو درباره آنان پردازند، و بدین وسیله مانع حذف نام آنان از دفتر تاریخ و فرهنگ و تمدن بشری شوند. در همین راستا، واژه‌شناسان مسلمان کوشیدند ریشه و معنای لغوی واژه «صابئین» را بیابند، و تاریخ‌نگاران در صدد برآمدند تاریخ طولانی و قدیمی ایشان را بنگارند، و دانشمندان ملل و نحل خواستند از آراء و عقاید آنان آگاهی یابند، و مفسران و فقیهان نیز

کوشیدند پرده ابهام از حقیقت آیین آنان کنار زنند و جایگاه دینی و حکم فقهی ایشان را روشن سازند؛ اما مشکلات زیادی که فراروی این محققان بود نگذاشت تا بسیاری از آنان با وجود علاقه و خواست و تلاش علمی خود به آنچه لازم و شایسته بود، دست یابند.

به جز کتاب‌های انگشت‌شماری که در سال‌های اخیر درباره آیین و باورها و رفتارهای پیروانش انتشار یافته است، کتاب دیگری سراغ نداریم که به طور مستقل و شایسته به شناسایی و معرفی این آیین پرداخته باشد. آنچه در کتاب‌های لغوی، تاریخی، تفسیری، ملل و نحل و مانند آن می‌یابیم از چند سطر تا چند صفحه تجاوز نمی‌کند که بدون تردید این توجه اندک نمی‌تواند آن آیین کهن را آن‌گونه که باید، معرفی کند و بشناساند.

انزوای اجتماعی و سیاسی صابئین و دوری آنان از مراکز قدرت از زمانی که آیین‌های جدید پا به عرصه حیات گذاشتند، از جمله عواملی بود که نمی‌توانست جاذبه‌ای برای پژوهش و مطالعه درباره آنان و آیینی که به آن پایبند بودند، ایجاد کند و موجب گردد تا انعکاسی از آراء و عقاید ایشان در بسیاری از کتاب‌ها و نوشته‌های دانشمندان قدیم مسلمان یافت شود. این امر به طور طبیعی و به تدریج بر ابهامی که بر این آیین و باورها و رفتارهای پیروان آن سایه افکنده بود، می‌افزود.

برخی پژوهشگران علوم مختلف، هنگام روبه‌رو شدن با آیین مهم و مبهم صابئین، آن‌چنان دچار سردرگمی شدند که تلاش آنان حاصلی جز بروز نظریه‌های متفاوت و گاه متضاد در پی نداشت؛ برای نمونه درباره ریشه و معنای لغوی کلمه صابئین با پانزده نظریه مختلف روبه‌رو می‌شویم و درباره آن که ماهیت آیین آنان چیست با بیش از ده نظریه مواجه می‌گردیم. همچنین درباره حکم صابئین در فقه اسلامی، زمان پیدایش آیین ایشان و مؤسس آن و محل سکونت اصلی و اولی صابئین نیز اختلاف‌نظرهایی وجود دارد.

علاوه بر انزوای اجتماعی صابئین و دوری آنان از مراکز قدرت و سیاست، عوامل دیگری نیز در کار بود که بحث و تحقیق درباره آنان و آیینشان را با مشکل

روبه‌رو می‌کرد. از جمله می‌توان از تسلط قدرت‌ها و حکومت‌های مجوسیان، یهودیان و مسیحیان بر صابئین نام برد. بدیهی است که سلطه حاکمانی که داعیه‌دار حاکمیت ارزش‌های دینی خاصی در جامعه هستند، یورش به ارزش‌های ادیان دیگر را کم‌وبیش به دنبال خواهد داشت. با توجه به سابقه کهن آیین صابئین و ظهور متعاقب ادیان و آیین‌های دیگر، می‌توان میزان بسیار زیاد و عمیق تأثیرات فرهنگی ادیان غالب را بر آیین مغلوب صابئین، حدس زد.

غلبه یهودیان، مسیحیان و مجوسیان بر صابئین، آیین اصیل ایشان را با آمیزه‌هایی از آیین‌های غالب می‌آمیخت و بازشناسی مؤلفه‌های اصلی آن را برای پژوهشگران مشکل می‌ساخت تا آنجا که بسیاری را وامی‌داشت تا این آیین را شاخه‌ای از یهودیت، مسیحیت و یا مجوسیت پندارند و یا آن را ساختگی و ترکیب یافته از چند دین و مذهب دیگر بدانند و برای آن اصالتی قائل نشوند.

موقعیت خاص جغرافیایی که صابئین در آن می‌زیستند و قرار گرفتن آنان در شاهراه ارتباطات دریایی و زمینی، ورود عناصر فرهنگی بیگانه در این آیین را در روزگار انزوای آن تشدید می‌کرد.

اعتقاد صابئی‌مذهبان به تبشیری و تبلیغی نبودن آیینشان، عدم موازنه فرهنگی میان آنان و پیروان سایر ادیان را باز هم به زیان صابئین تمام می‌کرد و آنان را در زمان‌ها و مکان‌هایی به فریب‌کاری و تظاهر به پایندی و وفاداری نسبت به دین‌ها و آیین‌های غالب مجبور می‌ساخت تا بلکه از این راه امنیت جانی، مذهبی و اجتماعی به دست آورند و در سایه این امنیت کاذب، باورها و رفتارهای مذهبی خود را حفظ کنند؛ غافل از آن که چنین تصمیمی، آنان را ناخواسته به ورطه‌ای می‌افکند که پایانی جز اضمحلال و یا تحریف آیین صابئین نداشت و پس از سال‌ها، شناخت حقیقت آن را با مشکل روبه‌رو می‌کرد و پیروانش را به فرقه‌ها و گروه‌های مذهبی مختلفی تقسیم می‌نمود.

پیدایش فرقه‌های مختلف صابئی‌مذهب نیز به تدریج سبب شد تا بسیاری از دانشمندان دین‌پژوه و تاریخ‌نگار با ملاحظه برخی از آن‌ها و مطالعه آراء و

افکارشان، نتیجه تحقیقات و یافته‌های خود را به تمامی صابئین تعمیم دهند و به ابهام و اجمالی که در مورد آیین صابئین وجود داشت، بیفزایند، تا جایی که گروهی از محققان، صابئین را یهودی و برخی، آن‌ها را مسیحی و عدّه‌ای، ایشان را مجوسی پنداشتند و بعضی، آنان را به بت‌پرستی، ستاره‌پرستی و یا فرشته‌پرستی متهم کردند؛ در حالی که روش درست دین‌پژوهی آن بود که آراء و عقاید دسته‌ای از صابئین که به یهودیت، مسیحیت و مجوسیت متمایل شده بودند، به تمامی آنان نسبت داده نشود و باورها و رفتارهای گروهی که به بت‌پرستی یا ستاره‌پرستی و فرشته‌پرستی روی آورده و از آیین اصلی خود منحرف شده بودند، به عنوان باورها و رفتارهای تمامی صابئین قلمداد نگردد؛ لیکن اشکال عمده آن بود که صابئین، پیش از آن که «فرقه‌شناسی» شوند و مؤلفه‌های اصلی آیینشان از آمیزه‌های بیگانه و وارداتی بازشناسی شود، مورد قضاوت و داوری پژوهشگران قرار گرفته بودند و نتیجه، آن شده که اینک بیش از ده نظریه متفاوت و گاه متضاد درباره ماهیت و حقیقت آیین صابئین به دستمان رسیده است.

بدانیم که غرض از بیان این مطالب آن نیست که محققان و مؤلفان قرون پیشین را سرزنش کنیم که چرا درباره صابئین، تحقیق شایسته و درخوری انجام نداده‌اند و با دیدن پاره‌ای ظواهر از گروهی صابئین و یا شنیدن برخی سخنان درباره گروهی از آنان به قضاوت نهایی و کلی پرداخته و به راهی رفته‌اند که نه با حقیقت منطبق است، نه با ظاهر قرآن کریم سازگاری دارد و نه مورد رضایت و پذیرش صابئین قرار گرفته، بلکه غرض آن است که بدانیم مطالب معدودی که پیشینیان درباره آیین صابئین به یادگار گذاشته‌اند چه نقایصی دارد تا بتوانیم در تألیف یک اثر جدید و تازه، این نقایص را به حداقل برسانیم و از نور حقیقت بیشتر بهره گیریم. نباید فراموش کنیم که از مهم‌ترین منابع دین‌پژوهی درست و تحقیق قابل اعتماد درباره یک آیین، آن است که کتاب‌های دینی آن آیین در دسترس محقق باشد تا او بتواند از لابه‌لای مطالب این کتاب‌ها، به ماهیت آن آیین دست یابد و بدون واسطه از باورها و ارزش‌ها و بایدها و نبایدهای آن آگاه گردد.

با تأسف، آن گونه که تاریخ نشان می‌دهد، محققان قرون پیشین هرگز نتوانستند به کتاب‌های دینی صابئین دست یابند و از محتوای آن‌ها آگاه شوند؛ زیرا صابئین، پنهان نگاه داشتن این کتاب‌ها و عدم آگاهی دیگران از محتوای آن‌ها را از لوازم تدبیر و تقید به آیین خود می‌دانستند. تلاش صابئین در حراست از این کتاب‌ها تا آنجا بوده که در تحقیقات دانشمندان قدیم به کمتر موردی برمی‌خوریم که به محتوای این کتاب‌ها استناد شده باشد و جالب آن که بسیاری از پژوهشگران که به طور اجمال می‌دانسته‌اند که صابئین دارای کتابی دینی هستند که آن را تلاوت می‌کنند، می‌پنداشته‌اند که آن کتاب، زبور داود (ع) است و حال آن که با تحقیقات جدید روشن شده است که چنین کتابی در اختیار صابئین نیست و آنان نیز زبور را از کتاب‌های دینی خود به شمار نمی‌آورند.

علاوه بر محرومیت محققان قدیم از دسترسی به متون مذهبی صابئین، آنان از اندیشه‌های پیروان این آیین و به خصوص روحانیان و آگاهان ایشان نیز محروم بوده‌اند. روشن است که چنین محرومیتی سبب می‌شود که کار تحقیق به سرانجام مطلوب نرسد؛ زیرا از بهترین راه‌های شناخت صحیح یک آیین، مراجعه مستقیم به پیروان آن آیین و به ویژه کسانی است که از اصول و فروع آن، آگاهی کافی دارند و عهده‌دار بیان و تبیین آن هستند.

خوشبختانه در سال‌های اخیر پس از ترجمه برخی کتاب‌های مقدس و تاریخی صابئین و در دسترس قرار گرفتن آن‌ها و نیز پس از اقدام پیروان این آیین به انتشار نظریه‌های خود درباره اعتقادات خویش و دفاع از برداشت‌های ناروایی که نسبت به آن صورت گرفته و می‌گیرد، راه رسیدن به حقیقت تا اندازه‌ای هموار شده و امید ناکام مانده محققان قرون پیشین به امید و آرزوی تحقق‌پذیری تبدیل شده است.

اگرچه تلاش دین‌پژوهان جدید را از این لحاظ که به طور مستقیم و بدون واسطه درصدد بوده‌اند تا کهن‌ترین آیین زنده جهان را شناسایی کنند، باید ارج نهاد، لیکن از آن رو که از تحقیقات دانشمندان قدیم استفاده لازم را نبرده و بیشتر

سعی کرده‌اند تا با مراجعه و مطالعه میدانی به نوعی «فرهنگ‌شناسی» پردازند، می‌توان انتقاد کرد.

بی‌تردید توجه به پژوهش‌های گذشتگان - هر چند پراکنده و کوتاه باشد - در غنی شدن تحقیقات جدید نقش بسزا و انکارناپذیری دارد؛ زیرا فهم سیر تحوّل بسیاری از باورها و رفتارهای صابئین و پیشینه تاریخی آنان به جز این راه، امکان‌پذیر نخواهد بود.

بنابراین مناسب‌ترین و درست‌ترین راه برای تحقیق درباره صابئین، استمداد و بهره‌جویی از تلاش‌های گذشته و استفاده از زحمات و تألیف‌های تازه و توجه به محتوای کتاب‌های دینی صابئین و عنایت به نوشته‌های خود آنان است؛ کاری که نویسنده این اثر، کوشیده است تا آن را به مرحله اجرا بگذارد و به ثمر برساند.

اینک پیش از ورود به مباحث این کتاب، توجه دانش‌پژوهان گرامی را به چند نکته جلب می‌کنیم:

۱. درباره صابئین و آیین آنان به دو طریق می‌توان بحث و گفتگو کرد: یکی به طریق «فرهنگ‌شناسی» و دیگری به شیوه «دین‌پژوهی». مقصود از فرهنگ‌شناسی آن دسته از فعالیت‌هایی است که به شناخت فرهنگ عمومی پیروان یک آیین که تحت تأثیر آموزه‌های آیینی و غیر آیینی قرار دارد، می‌پردازد، و مراد از دین‌پژوهی، کوشش در راه شناخت اصول و فروع یک آیین و بررسی سیر تحوّل باورها و رفتارهای متدینان به آن آیین است، فارغ از آن که فرهنگ عمومی آنان چیست و تحت تأثیر چه رفتارها و باورهایی قرار دارد؛ برای نمونه اگر کسی برای شناخت «شیعه» به بررسی فرهنگ عمومی شیعیان درباره خدا، جهان، معاد، نبوت، امامت، نماز، روزه، ازدواج، مرگ و مانند آن پردازد، درباره شیعه کاری فرهنگ‌شناختی انجام داده است، اما اگر در این زمینه بدون توجه به فرهنگ عمومی شیعه که مرگب از باورها و رفتارهای دینی و غیر دینی است به بررسی اصول و فروع این مذهب و ویژگی‌های خاصی که سبب تمایز و امتیاز آن شده است پردازد، کاری دین‌پژوهانه کرده است.

روشن است که فرهنگ یک جماعت دین‌دار علاوه بر آن که زیر نفوذ

آموزه‌های دینی و آیینی قرار دارد، از آبشخور آمیزه‌های غیر دینی نیز سیراب می‌شود و شناسایی چنین فرهنگی نمی‌تواند حقیقت یک آیین را آن‌گونه که هست بشناسد و بشناساند.

بیشتر کتاب‌هایی که در سال‌های اخیر درباره صابئین نوشته شده، به خصوص آن‌ها که از سوی نویسندگان غربی نگارش یافته است، در حقیقت فرهنگ‌شناسی است و نسبت به آیین صابئین کاری دین‌پژوهانه انجام نشده است.

معروف‌ترین پژوهشگر انگلیسی که برای تحقیق درباره صابئین سال‌های متمادی در میان آنان زیسته و از نزدیک به مطالعه میدانی درباره آنان پرداخته، خانم «لیدی دراور» است. کاری که این محقق پرتلاش در زمینه شناسایی و معرفی صابئین انجام داده، کاری فرهنگ‌شناختی است که بیشتر به سنت‌ها و آیین‌های صابئین موجود پرداخته و در این باره بدون آن که کاری دین‌پژوهانه انجام داده باشد، به تفصیل سخن گفته است.

در کتاب پیش‌رو سعی کرده‌ایم بیشتر به دین‌پژوهی درباره صابئین پردازیم و از فرهنگ‌شناسی صرف درباره آنان که به شناخت حقیقت آیینشان کمک چندانی نمی‌کند، دوری کنیم. از این جهت از طرح کردن برخی مباحثی که در کتاب‌های مشابه با تفصیل درباره آن قلم‌فرسایی شده، خودداری کرده و به طرح مطالب بسیاری روآورده‌ایم که برای شناخت صحیح آیین صابئین، ضروری می‌نموده است.

۲. همان‌گونه که از مباحث آینده روشن خواهد شد بسیاری از محققان در تألیفات خود، هنگام بحث از صابئین، میان دو گروه عمده آنان یعنی «مندایی‌ها» که اینک تنها فرقه باقی‌مانده از گروه بزرگ صابئین هستند، و «حرّانی‌ها» که مشهورترین گروه نابودشده آنان بوده‌اند، تفاوتی نگذاشته‌اند و در مباحث خود بر آن که درباره چه گروهی سخن می‌گویند قرینه‌ای قرار نداده‌اند؛ از این لحاظ بسیاری از مطالب، از خلط و خطا خالی نیست؛ امری که تحقیق درباره صابئین را دوچندان با دشواری روبه‌رو می‌کند.

در بخش پایانی کتاب خواهیم دید که کم‌توجهی برخی از فقیهان به آن که

صابئین، گروه‌های دینی مختلفی دارند، موجب شده تا آنان هنگام صدور فتوا دچار اشتباه شوند و حکم گروهی را به گروه دیگر تعمیم و نسبت دهند.

در نوشته حاضر تلاش شده تا با فرقه‌شناسی درست صابئین، در حد امکان مباحث مربوط به آنان از خلط و خطا رها شود و راه شناخت حقیقت این آیین هموارتر گردد. از این رو بحث صابئین در فقه اسلامی را که از اهمیت خاصی برخوردار است به بخش پایانی کتاب منتقل کرده‌ایم تا پس از روشن کردن آراء و عقاید گروه‌های مختلف صابئی مذهب، موضوع درستی برای حکم فقهی ایشان تصویر شده باشد.

۳. از کارهای لازمی که در مباحث مرتبط با تاریخ باید مورد توجه باشد تنظیم این مباحث به ترتیب تاریخی آنهاست. با وجود مشکلاتی که در تألیف کتاب به روش یادشده وجود دارد، نویسنده این کتاب کوشیده تا در تمامی مباحث، ترتیب تاریخی مذکور را مورد توجه قرار دهد و با ذکر تاریخ درگذشت نویسندگانی که به نقل اندیشه‌های آنان می‌پردازد، سیر تاریخی بحث را روشن سازد. این اقدام برای رسیدن به نتایج درست‌تر در این تحقیق، یار و مددکار بوده است.

یادآور شویم که تاریخ زندگانی و وفات برخی از دانشمندان و نویسندگان قدیم، به روشنی ثبت نشده است؛ در این گونه موارد به ذکر محدوده زمانی که آنان در آن می‌زیسته‌اند و یا تاریخی که کتاب خود را در آن نوشته‌اند، پرداخته‌ایم. در مواردی نیز که میان دانشمندان در سال مرگ مؤلفان پیشین اختلاف نظر وجود دارد، آنچه صحیح‌تر به نظر رسیده است را انتخاب کرده‌ایم.

به هر حال این تحقیق حاصل تلاش چندساله نویسنده آن است که متواضعانه تقدیم خوانندگان گرامی و به ویژه هم‌وطنان صابئی مذهب می‌شود. به طور حتم مطالبی از کتاب به نظر برخی خوانندگان نیازمند بازنگری تشخیص داده می‌شود. آگاه ساختن نویسنده از این مطالب موجب کمال تشکر و امتنان است.

دکتر حیدرعلی رستمی

۱۳۹۷